

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

به نام خدا

جلوه‌های طبیعت در آثار نظامی

توسط

معصومه فهیمی

پایان نامه ارائه شده به تحصیلات تکمیلی دانشگاه به عنوان بخشی از فعالیت های تحصیلی لازم
برای اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته‌ی

ادبیات فارسی

از دانشگاه ایلام

ایلام

جمهوری اسلامی ایران

در تاریخ: ۱۳۸۸/۰۵/۰۱ توسط هیأت داوران زیر ارزیابی و با درجه ..... به تصویب نهایی رسید.

دکتر غلامرضا رحیمی ، استادیار گروه ادبیات (راهنما).....

دکتر حسن سلطانی ، استادیار گروه ادبیات (مشاور).....

دکتر خلیل بیگ زاده، استادیار گروه ادبیات (داور).....

دکتر علی گراوند، استادیار گروه ادبیات (داور).....

بهمن ۱۳۸۸

تقدیم

به پدر و مادر عزیزم که بی نهایت دوستشان دارم .

سپاسگزاری

حال که با استعانت و توفیقات همیشگی یگانه ی هستی بخش، نگارش این رساله به اتمام رسیده است؛ بر خود لازم می دانم که از جناب آقای دکتر رحیمی به خاطر راهنمایی های خردورزانه شان و جناب آقای دکتر سلطانی به خاطر مشاوره ی هدایت گرایانه شان، تشکر و قدردانی نمایم و توفیق روزافزون ایشان را از درگاه حضرت حق آرزو نمایم.

همچنین از تمام اساتید محترم گروه زبان و ادبیات فارسی که در طول مدت تحصیل، از محضر ایشان کسب فیض نموده ام، صمیمانه تشکر می نمایم و موفقیت ایشان نیز از ایزد منان خواستارم.

در پایان از خانواده ی عزیزم و تمام دوستانی که بنده را در تکمیل این رساله یاری نمودند؛ تشکر می نمایم و سربلندی ایشان را آرزو مندم.

چکیده

توصیف عناصر و زیبایی‌های عالم هستی از کارهای فطری و غریزی انسان است. شاعران به واسطه‌ی نیروی تخیل و عاطفه‌ی خود، نگاهی شاعرانه و هنری نسبت به طبیعت و پدیده‌های آن دارند. نظامی گنجوی، بزرگ‌ترین داستان‌پرداز سده‌ی ششم هجری است که در این زمینه، نگاهی ویژه به طبیعت و مظاهر آن دارد. وی ضمن توصیف طبیعت، مظاهر آن را چون ابزاری برای القای مفاهیم و اندیشه‌های گوناگون خود به کار می‌گیرد. این رساله در چهار فصل به موضوع جلوه‌های طبیعت در آثار نظامی پرداخته است. فصل اول دربردارنده‌ی تعاریف و کلیات است. فصل دوم، نگاهی اجمالی به کاربرد طبیعت و مظاهر آن در شعر شاعران صاحب سبک دارد. در فصل سوم - که قسمت اصلی این پژوهش است - با مشخص نمودن مقاصد کاربرد طبیعت و مظاهر آن در خمسه‌ی نظامی، به تحلیل صوری و محتوایی اشعاری که به این مقوله مربوط است؛ پرداخته شده و در ادامه‌ی این فصل، با رسم جدول‌ها و نمودارها، بسامد هر یک از پدیده‌های به کار رفته در آثار نظامی مشخص گردیده است. در فصل چهارم نیز به تصویرآفرینی‌های حاصل از جلوه‌های طبیعت، توجه شده است.

واژگان کلیدی: نظامی، آثار، طبیعت، مقاصد، تصویرآفرینی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
ی	فهرست جدول ها.....
ک	فهرست نمودارها.....

فصل اول: تعاریف و کلیات

۱-۱	مقدمه.....
۲-۱	اهداف تحقیق.....
۳-۱	اهمیت و کاربرد نتایج تحقیق.....
۴-۱	پیشینه‌ی علمی موضوع تحقیق.....
۵-۱	فرضیه‌های تحقیق.....
۶-۱	روش تحقیق.....
۷-۱	زندگی نظامی.....
۸-۱	آثار نظامی.....
۹-۱	هنر شاعری حکیم نظامی گنجوی.....
۱۰-۱	نظامی شاعری با دو ساحت اندیشه.....

فصل دوم: نگاهی اجمالی به کاربرد طبیعت در شعر شاعران صاحب سبک

۱۴	کاربرد طبیعت در شعر شاعران صاحب سبک.....
----	--

فصل سوم: مقاصد کاربرد طبیعت در خمسه‌ی نظامی

۲۴	درآمد.....
۲۵	مقاصد کاربرد طبیعت در خمسه‌ی نظامی.....
۲۹	۱-۳ تفاوت کاربرد طبیعت در مثنوی مخزن الاسرار نظامی نسبت به سایر مثنوی های وی.....
۳۲	۲-۳ توصیف طبیعت.....
۳۳	۱-۲-۳ مناظر طبیعت.....
۳۵	۲-۲-۳ فصول.....

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۳۷	۳-۲-۳. پدیده‌های زمانی.....
۳۹	۴-۲-۳. آسمان و اجرام آن.....
۴۲	۳-۳. وصف امور غیر طبیعی.....
۴۳	۱-۳-۳. شخصیت‌ها و گروه‌ها.....
۵۱	۲-۳-۳. آلات و ابزار.....
۵۳	۳-۳-۳. رزم گاه‌ها.....
۵۳	۴-۳-۳. بزم گاه‌ها.....
۵۴	۵-۳-۳. معانی دیگر.....
۵۶	۴-۳. بیان اندیشه‌های حکیمانه، اخلاقی و تعلیمی.....
۵۸	۱-۴-۳. لزوم آگاهی داشتن در مسیر زندگی.....
۵۹	۲-۴-۳. فانی بودن دنیا و توصیه به ترک آن.....
۶۰	۳-۴-۳. عصمت داشتن.....
۶۰	۴-۴-۳. پرهیز از غفلت.....
۶۰	۵-۴-۳. توصیه به نشکستن عهد.....
۶۱	۶-۴-۳. کم‌گویی.....
۶۱	۷-۴-۳. ترک فروتنی.....
۶۲	۸-۴-۳. غم زمانه نخوردن.....
۶۲	۹-۴-۳. اندیشیدن در مورد مرگ.....
۶۲	۱۰-۴-۳. ترک غرور.....
۶۳	۱۱-۴-۳. داشتن صبر و متانت.....
۶۳	۱۲-۴-۳. داشتن امید و صبر.....
۶۴	۱۳-۴-۳. سپردن امانت به فرد امین.....

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۶۴	۱۴-۴-۳. ترک نامردمی‌ها.....
۶۴	۱۵-۴-۳. گذرا بودن ایام جوانی و به دنبال داشتن پیری.....
۶۵	۱۶-۴-۳. حذر از جور زمانه.....
۶۶	۱۷-۴-۳. خوش خویی.....
۶۶	۱۸-۴-۳. تشریف آدمی و توصیه به داشتن رفتارهای نیک.....
۶۷	۵-۳-۵. بیان اندیشه‌های دینی، زاهدانه و عرفانی.....
۶۹	۱-۵-۳. وصف و نعت باری تعالی.....
۷۱	۲-۵-۳. نعت و ستایش پیامبر اکرم (ص).....
۷۴	۳-۵-۳. فضیلت آدمی.....
۷۵	۴-۵-۳. تعالی یافتن به واسطه ی جان.....
۷۵	۵-۵-۳. راهزن بودن دنیا و لزوم ترک آن.....
۷۷	۶-۵-۳. کیفر دیدن.....
۷۷	۷-۵-۳. دعوت به تعالی و کمال.....
۷۸	۸-۵-۳. وصف آخر الزمان.....
۷۸	۹-۵-۳. خاموش بودن اهل معنی.....
۷۹	۱۰-۵-۳. بیان تفاوت استعدادها و توانایی‌ها.....
۷۹	۱۱-۵-۳. فضیلت آدمی بر سایر موجودات.....
۸۰	۱۲-۵-۳. ترک غرور.....
۸۰	۱۳-۵-۳. ارزش یافتن اشیاء به واسطه ی اضداد.....
۸۰	۱۴-۵-۳. عبث نبودن آفرینش موجودات.....
۸۱	۶-۳-۶. بیان اندیشه‌های مدحی و ستایش گرانه.....
۸۲	۱-۶-۳. ستایش و ثنای پروردگار و رسول اکرم (ص).....

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۸۲	۳-۶-۲. مدح پادشاهان، امیران
۹۲	۳-۶-۳. ستایش معشوقان، زیبارویان و کنیزان
۹۵	۳-۶-۴. ستایش و تمجید از اماکن زیبا
۹۹	۳-۶-۵. ستایش خود و اثر خود
۹۹	۳-۶-۶. ستایش و مدح وابستگان شاعر
۹۹	۳-۷. بیان عشرت طلبی‌ها
۱۰۳	۳-۸. بیان خمريات، ساقی‌نامه‌ها و مغنی‌نامه‌ها
۱۰۵	۳-۹. بیان نرگسی‌ها و فخريات
۱۰۶	۳-۹-۱. مفاخره به خود
۱۰۷	۳-۹-۲. مفاخره به سخن و اثر خود
۱۰۹	۳-۹-۳. مفاخره به پیامبر اکرم (ص) و آرامگاه ایشان
۱۱۰	۳-۹-۴. مفاخره‌ی شخصیت‌های داستانی به خود
۱۱۱	۳-۱۰. بیان هجویات
۱۱۲	۳-۱۰-۱. هجو و نکوهش حسودان
۱۱۲	۳-۱۰-۲. دزدان سخن و منکران
۱۱۳	۳-۱۰-۳. غافلان
۱۱۴	۳-۱۰-۴. عیب جویان

فصل چهارم: تصویرآفرینی با طبیعت در شعر نظامی

۱۱۹	۴-۱. نگاهی اجمالی به تصویرآفرینی با طبیعت در شعر شاعران قبل از نظامی
۱۲۴	۴-۲. تصویرآفرینی با طبیعت در شعر نظامی
۱۲۹	۴-۲-۱. تصویرهای استعاری
۱۳۱	۴-۲-۱-۱. دریا
۱۳۲	۴-۲-۱-۲. خورشید

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱۳۳	گل. ۳-۱-۲-۴
۱۳۵	تصویرهای تشبیهی. ۲-۲-۴
۱۳۵	دریا. ۱-۲-۲-۴
۱۳۶	خورشید. ۲-۲-۲-۴
۱۳۷	گل. ۳-۲-۲-۴
۱۳۸	تصویرهای جان داران گارانه (تشخیص). ۳-۲-۴
۱۴۰	دریا. ۱-۳-۲-۴
۱۴۰	خورشید. ۲-۳-۲-۴
۱۴۱	گل. ۳-۳-۲-۴
۱۴۱	تصویرهای تمثیلی. ۴-۲-۴
۱۴۵	فهرست منابع

فهرست جداول

صفحه

عنوان و شماره

- جدول ۱. بسامد کاربرد پدیده‌های طبیعت در هر یک از مثنوی‌های نظامی ۱۱۵
- جدول ۲. بسامد کاربرد پدیده‌های طبیعت در آثار نظامی (در مجموع) ۱۱۶

فهرست نمودارها

صفحه

عنوان و شماره

- نمودار ۱. فراوانی کاربرد پدیده‌های طبیعت در آثار نظامی به صورت درصد..... ۱۱۷
- نمودار ۲. بسامد کاربرد پدیده‌های طبیعت در خمسه‌ی نظامی (در مقایسه با هم)..... ۱۱۸

فصل اول

تعاریف و کلیات

از دیرباز تاکنون، طبیعت و مظاهر آن در آثار ادبی و هنری حضوری چشمگیر داشته است و شاعران و نویسندگان با به کار بردن طبیعت و جلوه‌های بدیع آن، به آثار خود درخشش و جلوه‌ای خاص بخشیده‌اند. بسیاری از شاعران و نویسندگان با کاربرد طبیعت و عناصر آن، مفاهیم ذهنی خود را از طریق نماد، استعاره و تشخیص و... بیان کرده‌اند و در این زمینه به آفرینش‌های ادبی دست زده‌اند. نظامی گنجوی از جمله‌ی استادان مسلم شعر فارسی است و همچنین شاعری است که توانسته تا پایان قرن ششم، داستان‌سرایی را در زبان فارسی به حد اعلای تکامل برساند. وی در نظم داستان‌های خود و ابداع معانی نو و دل‌پسند در هر زمینه، از طبیعت و عناصر آن کمک می‌گیرد، به طوری که یکی از خصوصیات بارز شعر وی، استفاده از قوه‌ی تخیل، در وصف طلوع صبح یا نسیم سحرگاهان و نمایش اختران است که در همه حال زیبایی‌های طبیعت را به صورت زنده در پیش چشم خوانندگان به تصویر می‌کشد. وی در وصف بسیار قوی است و با قدرت تخیل بالا، وصف‌های بی‌نظیری از طبیعت را به نمایش می‌گذارد و با به کارگیری استعارات و تشبیهات نو، معانی و مضامین ذهنی خود را به شیوه‌ای لطیف بیان می‌کند، به طوری که کمتر شاعری توانسته است با او برابری کند و آثار وی سرمشق شاعران در دوره‌های بعد واقع شده است.

نظامی در توصیف‌های خویش، علاوه بر توجه به طبیعت زمینی و پدیده‌های آن، به طبیعت آسمانی نیز توجهی ویژه دارد. با توجه به این که «علم هیئت و نجوم از لحاظ توان بالای تصویرآفرینی و تناسب و سنخیت نقوش و اجرام آسمانی با عنصر تخیل شاعرانه منبعی پایان ناپذیر برای توصیفات به شمار می‌روند»^۱ وی، از این اجرام و صور فلکی که یکی از جلوه‌های طبیعت محسوب می‌شود، استفاده نموده است و از این طریق، شیوه‌ی توصیفی خود را برجسته کرده است. در این زمینه با توجه به اندیشه‌های نظامی باید گفت که وی علاوه بر توصیف صرف از طبیعت، بیشتر مظاهر طبیعت را چون ابزاری برای القای اندیشه‌های حکیمانه، اخلاقی و صوفیانه خویش به کار می‌گیرد. در واقع، حکیم نظامی در آثار خود، احساس دوگانه‌ای را نسبت به طبیعت و عناصر آن به نمایش گزارده است. از یک سو با به کارگیری طبیعت به منظور توصیف، احساس آفاقی خود را نسبت به طبیعت بیان نموده است و از سوی دیگر با به کارگیری طبیعت و پدیده‌های آن به منظور بیان اندیشه‌های حکیمانه، اخلاقی، دینی و صوفیانه احساس انفسی خود را نسبت به طبیعت به تصویر کشیده است.

^۱. حمیدیان، ۱۳۷۳، ص ۶۷.

در این رساله سعی بر آن بوده است که با بررسی طبیعت و عناصر متعدد آن، مقاصد و شیوه‌های کاربرد این عناصر و همچنین تصویرآفرینی با آن‌ها، در آثار نظامی مشخص شود تا بدین طریق شناخت بیشتری در مورد آثار وی و نحوه‌ی تخیلش به دست آوریم.

قبل از ورود به بحث، باید به چند نکته توجه داشت:

- منظور از آثار نظامی، در این رساله، همان خمسه (مخزن الاسرار، خسرو و شیرین، لیلی و مجنون، هفت‌پیکر و اسکندرنامه) است.
- در نگارش این رساله، از کلیات نظامی گنجوی، تصحیح حسن وحید دستگردی استفاده شده که مشتمل بر دو جلد می‌باشد.
- در شیوه‌ی ارجاع آیات قرآن، ابتدا نام سوره، سپس شماره‌ی سوره و شماره‌ی آیه ذکر شده است. مثلاً منظور از ابراهیم (۱۴)، ۳۲، سوره‌ی ابراهیم (چهاردمین سوره‌ی قرآن)، آیه‌ی ۳۲ می‌باشد.
- شیوه‌ی ارجاع ابیاتی که از کلیات نظامی ذکر شده، بدین ترتیب است: نام کتاب، شماره‌ی جلد، شماره‌ی صفحه. مثلاً در این آدرس: مخزن الاسرار ۱/۱۲، ابتدا نام کتاب ذکر شده است و منظور از (۱) جلد یک و منظور از (۱۲) شماره‌ی صفحه است.
- شیوه‌ی ارجاعاتی که از شاعران و نویسندگان دیگر ذکر شده، به ترتیب زیر است: نام شاعر یا نویسنده، سال انتشار، شماره‌ی صفحه.
- در ارجاع تعداد معدودی از ابیات، به علت ندیدن منبع اصلی، ارجاع این ابیات از کتب دیگر نقل شده است.

۲-۱. اهداف تحقیق

هدف ما در این پژوهش آن بوده است که با بررسی طبیعت و پدیده‌های مرتبط با آن، نحوه‌ی استفاده‌ی نظامی را از عناصر طبیعت، نشان داده و جنبه‌های تصویرآفرینی وی را از طبیعت بررسی کنیم تا از این طریق بتوانیم به شناختی ژرف‌تر از نظامی و آثار وی دست یابیم. همچنین با توصیف جنبه‌های زیباشناختی شعر نظامی، دنیا را که سرشار از زیبایی و منشوری بی‌نهایت از جمال پدیده‌های هستی است به تصویر کشیم تا مخاطبان با درک این زیبایی‌ها، اندکی در این واحه‌ی آرام و سرسبز بیارامند.

۱-۳. اهمیت و کاربرد نتایج تحقیق

گرایش به ادبیات و شعر و شاعری از دیرباز در سرزمین ما مورد توجه و اقبال مردم و هنرمندان بوده است. با توجه به این که بعضی از شاعران متقدم و صاحب سبک بیش از دیگران، ذهن مخاطبین را به خود مشغول کرده‌اند؛ بنابراین شناخت جنبه‌های هنری آنان از اهمیت خاصی برخوردار است. در این راستا، نظامی گنجوی شاعری است که مثنوی‌های حکیمانه، اخلاقی و عاشقانه‌ی او علاوه بر این که از طرف منتقدین متقدم و معاصر مورد توجه فراوان بوده است؛ شاعران و سخن‌سرایان بزرگی نیز سبک او را پیروی کرده‌اند؛ که این امر نشان عظمت وی در عرصه شعر و شاعری است.

با توجه به این که شعر و ادبیات به طور مستقیم و غیر مستقیم در هنجارهای اجتماعی مؤثر است و چنان که اشاره شد شعر نظامی نیز بازگو کننده‌ی بسیاری از موازین اخلاقی، دینی، اجتماعی و هنری است؛ بررسی جنبه‌های مختلف شعر وی، از جمله بهره‌مندی شاعر از مظاهر و زیبایی‌های طبیعت، می‌تواند به مخاطبین اندیشه‌ی نظامی کمک شایانی نموده و در جهت‌دهی فکر هنرمندانی که به شعر و شاعری علاقه‌مند هستند، کمک نماید.

۱-۴. پیشینه علمی موضوع تحقیق

تاکنون تحقیق مفصل و مستقلی در خصوص جلوه‌های طبیعت در آثار نظامی صورت نگرفته است. تنها در حوزه‌ی شرح‌هایی که بر آثار نظامی نوشته شده، به صورت بسیار پراکنده، به بیان برخی از اصطلاحات کلامی، مفاهیم و ترکیبات پیچیده و... در شعر وی پرداخته‌اند؛ که در این زمینه می‌توان به شرح‌های وحید دستگردی، بهروز ثروتیان، برات زنجانی و... اشاره کرد. در این میان کتاب صورخیال در خمسه‌ی نظامی، تألیف برات زنجانی از جمله آثار مفیدی است که به بیان تصویرآفرینی‌های نظامی از پدیده‌های طبیعت پرداخته است؛ البته این اثر تنها به ذکر ابیات و نوع تصویر آن‌ها پرداخته و هیچ‌گونه تحلیل و توضیحی را از این ابیات به دست نداده است.

پژوهش‌های دیگری در زمینه‌ی به کارگیری طبیعت در شعر شاعران صورت گرفته است، از جمله: «بررسی طبیعت در شعر منوچهری و ابن خفاجه اندلسی» از علی‌باقر طاهرنیا و یا مقاله‌ی «طبیعت در شعر امروالقیس». از محسن پیشوایی.

هرچند مباحثی که در این پژوهش‌ها در مورد طبیعت مطرح شده است به آثار نظامی اختصاص ندارد؛ با این وجود این آثار می‌توانند در تکمیل این رساله نقش مهم و هدایت‌گر را داشته باشند.

۱-۵. فرضیه‌های تحقیق

- طبیعت و عناصر آن از جمله ابزاری هستند که نظامی بیشتر از شاعران هم عصر خود برای تصویرآفرینی از آن سود جسته است.
- توجه به طبیعت و پدیده‌های آن در شعر نظامی بیشتر برای القای اندیشه‌های حکیمانه، صوفیانه و عاشقانه به کار گرفته می‌شود.
- جان‌دارنمایی و انسان‌وارگی پدیده‌های طبیعت از لحاظ کمیّت و کیفیّت در آثار نظامی نسبت به آثار غنایی قبل از وی در خور توجه می‌باشد.

۱-۶. روش تحقیق

در این تحقیق ابتدا، طبیعت و مظاهر آن در خمسه‌ی نظامی مورد مطالعه‌ی دقیق قرار گرفت. سپس تمام ابیاتی که به پدیده‌های طبیعت مربوط می‌شد؛ فیش‌برداری و مضامین، اهداف کاربرد و صورخیال موجود در این ابیات مشخص گردید. در پایان که قسمت اصلی این تحقیق است در دو فصل (سوم و چهارم) به بررسی طبیعت و پدیده‌های آن در آثار نظامی پرداخته شده است و با توجه به اطلاعات جمع‌آوری شده و طبقه‌بندی آن‌ها، به بیان شیوه‌های کاربرد و اهداف استفاده از طبیعت و پدیده‌های آن پرداخته شده؛ ضمن این که تحلیل صوری و تحلیل محتوایی ابیات نیز مورد توجه قرار گرفته است. سپس با رسم جدول‌ها و نمودارهایی، بسامد کاربرد هر یک از پدیده‌های طبیعت بیان گردید. در فصل چهارم نیز به بررسی و بیان تصویرآفرینی‌های نظامی با طبیعت و عناصر آن پرداخته شد.

۷-۱. زندگی نظامی

نامش «الیاس بن یوسف بن زکی مؤید» و کنیه‌ی وی «ابومحمد است» و به «نظام‌الدین» و «جمال‌الدین» لقب یافته است. پدر وی «یوسف» و مادرش «رئیس‌ی» کرد نام دارد. محل تولد نظامی، شهر گنجه است و به این مطلب در مثنوی‌های متعدد اشاره شده است:

نظامی، ز گنجینه بگشای بند
گرفتاری گنجه تا چند؟ چند؟

(اقبال‌نامه ۲/۵۰۴)

عده‌ای زادگاه وی را قُم دانسته اند. در شرح احوال نظامی آمده: «تقریباً تمام تذکره‌نویسان می‌نگارند که در گنجه متولد شده است؛ اما عراقی‌الاصل بودن وی مسلم است. بدین دلیل که در همه جای، عراق را ستایش و همواره به دیدار عراق و مسافرت بدین صوب اظهار شوق کرده است و از آن جمله است»^۱:

گنجه گره کرده گریبان من
بانگ بر آورد، جهان کای غلام
بی گرهی گنج عراق آن من
گنجه کدام است، نظامی کدام؟

(مخزن‌الاسرار ۱/۹۴)

تاریخ تولد وی را بین سال‌های ۵۲۰ تا ۵۴۳ هجری ذکر کرده‌اند؛ اما با توجه به شواهدی که از اشعار وی به دست آمده است، تولد در سال ۵۲۰ به حقیقت نزدیک تر است. در تاریخ وفات وی نیز اختلاف نظر وجود دارد، وفات وی را بین سال‌های ۵۷۶ تا ۶۱۴ هجری نوشته‌اند؛ اما این که وی تا سال ۶۰۲ هجری در قید حیات بوده است، امری مسلم است. مدفن وی در شهر گنجه واقع شده است.^۲ نظامی سه همسر برگزیده که هر سه پیش از او مرده‌اند. نخستین همسر وی «آفاق» نام داشت که کنیزی قبیح‌جایی بود که «فخرالدین بهرام شاه»، پادشاه ارزنجان به او بخشیده بود. نظامی علاقه و عشق خود را نسبت به آفاق در منظومه‌ی خسرو و شیرین بیان نموده و از مرگ وی اظهار حسرت کرده است. فرزند نظامی، «محمد» نام دارد که در منظومه‌های خسرو و شیرین و لیلی مجنون و هفت پیکر از وی یاد نموده است:

ای پسر هان و هان تو را گفتم
که تو بیدار شو که من خفتم

^۱. زنجانی، ۱۳۷۸، ص ۹.

^۲. همان، ص ۱-۲۰.

مُهر نام محمدی داری

چون گل باغ سرمدی داری

بانگ بر زن به کوس محمودی
(هفت پیکر ۲ / ۲۵)

چون محمد شدی ز مسعودی

آن بر دل من چو جان گرامی
در پهلوی من چو سایه بنشست
(لیلی و مجنون ۱ / ۴۰۱)

فرزند، محمد نظامی
این نسخه چو دل نهاد بر دست

۸-۱ آثار نظامی

حکیم نظامی گنجوی، شاعری توانا و داستان‌سرایی چیره دست در پهنه‌ی ادب فارسی است که منظومه‌های بی‌شماری از وی بر جای مانده است. این منظومه‌ها شامل مخزن الاسرار، خسرو و شیرین، لیلی و مجنون، هفت پیکر و اسکندرنامه است که به «خمسه» یا «پنج گنج» شهرت دارند. خود نظامی نیز به این امر اشاره دارد:

چو بازو بود باک شمشیر نیست
در او نکته‌های نو انداختم
که سستی نکردم درین کار هیچ
به شیرین و خسرو در آمیختم
سوی هفت پیکر فرس تاختم
زنم کوس اقبال اسکندری

هنوزم زبان از سخن سیر نیست
بسی گنج‌های کهن ساختم
سوی مخزن آوردم اول بسیج
وز چرب و شیرین انگیختم
وزین قصه چون بازپرداختم
کنون بر بساط سخن‌پروری

(شرف‌نامه ۲ / ۲۴۳)

در این جا به اجمال به ذکر هر یک از این مثنوی‌ها می‌پردازیم:

مخزن الاسرار در بحر سریع مسدس مطوی موقوف سروده شده است و شامل ۲۴۰۰ بیت است. این مثنوی در بردارنده‌ی رمز و رازهای عرفانی و معارف اخلاقی و تعلیمی است. این مثنوی با مقدماتی در خصوص «شناخت دل» آغاز می‌گردد و سپس در طی خلوت‌هایی در مورد «پرورش دل» و «عشرت

شبانۀ» ادامه می‌یابد. در این مثنوی، مقالات‌های بیست‌گانه‌ای مطرح می‌گردد که دربردارنده‌ی معانی و مفاهیم مختلفی از قبیل آفرینش آدم، عدل، حوادث عالم، پیری، اعتبار موجودات و... است. به طور کلی می‌توان گفت که نظامی در این کتاب به دل و سلوک روحانی آن توجه نموده است و با توجه به نوعی عرفان دل‌محور، شخصیت عارفانه و زاهدانه‌ی خود را نمایان ساخته است. خسرو و شیرین در بحر هزج مسدّس مقصور سروده شده و شامل ۶۵۱۲ بیت است. این منظومه یکی از شاهکارهای ادبی در زبان فارسی است که در آن نظامی از عالم زهد مخزن الاسرار عبور کرده و به داستان معاشقات خسرو پرویز و شیرین پرداخته است. در طی این داستان از عشق فرهاد نسبت به شیرین و کوه‌کنی وی نیز سخن رفته است. نظامی در این منظومه با پرداختن به داستان‌های عاشقانه و حالات عشق و عاشقی و توصیف کام‌جویی‌ها، «یک جامعه‌ی آرمانی را که در آن زهد و ریاضت مبنای حیات انسانی نباشد»^۱ به تصویر کشیده است.

لیلی و مجنون در بحر هزج مسدّس اخرب مقبوض محذوف سروده شده و شامل ۴۱۳۰ بیت است. شمار این ابیات در برخی از تذکره‌ها تا ۴۷۱۸ بیت هم می‌رسد. در این منظومه‌ی عاشقانه، به داستان عشق مجنون و لیلی که عشقی ناکام و آکنده از درد و فراق است؛ پرداخته شده است. در واقع این منظومه، غم‌نامه‌ی است که در آن، محنت و فراق دو دل‌داده یعنی لیلی و مجنون به تصویر کشیده شده است به طوری که این دو عاشق، نماینده‌ی واقعی یک عشق ناکام و «حب‌عذری»^۲ گشته‌اند. در این منظومه، حکیم نظامی با تصویر یک جامعه‌ی بسته که هر گونه «عدول از سنت‌ها را رد می‌کند»^۳ در جستجوی جامعه‌ی آرمانی است که بتوان در آن به کمال مطلوب انسانی رسید.

هفت پیکر که به نام‌های هفت گنبد و بهرام‌نامه نیز مشهور است، در بحر خفیف مسدّس مخبون مقطوع سروده شده و شامل ۵۱۶۰ بیت است. هفت پیکر، داستان پادشاهی عشرت‌طلب و شادی‌خوار به نام بهرام‌گور است که به کار سیاست و حکومت نیز توجه دارد. نظامی با آوردن قصه‌های «کوتاه و

۱. زرّین کوب، ۱۳۷۴، ص ۷۸

۲. همان، ص ۱۱۵.

۳. همان، ۱۳۱.